

УДК 376.4:159.922.6:81'232

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.ped.2025.3.12>

Наталія СУХОВІЄНКО

кандидат педагогічних наук, логопед вищої категорії, сурдопедагог, сертифікований гештальт-психотерапевт, логопед сурдологічного кабінету, Комунальне некомерційне підприємство «Черкаська обласна лікарня Черкаської обласної ради», chrysantemum14@gmail.com
ORCID: 0000-0002-0528-9494

ТЕОРІЯ МОВЛЕННЯ І МОВЛЕННЄВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНЕ ПІДРУНТЯ ЛОГОПЕДІЇ

У статті розглянути теоретичні засади мовлення і мовленнєвої діяльності як психологічного підґрунтя логопедії. Зазначено про важливість теоретичного осмислення мовлення як складної психофізіологічної та соціально-когнітивної діяльності, що дозволяє фахівцю не лише описувати порушення мовлення, а й пояснювати їхню природу з урахуванням нейропсихологічних і функціональних аспектів.

Проаналізовано співвідношення поняття мови і мовлення. Встановлено, що мова і мовлення є двома взаємопроникаючими системами і двома аспектами одного процесу. Наведено ланцюжок зародження мовлення за І. Виготським: мотив, думка, внутрішнє мовлення, зовнішнє мовлення. Наведено складові мовленнєвої діяльності: потреба суб'єкта, мотив, що обумовлюється потребою, мета як результат дії, завдання, що конкретизують мету, формування внутрішньої програми, смислове сприймання висловлення. Наведено класифікацію видів мовленнєвої діяльності, зазначено форми реалізації мовлення. Перелічено фактори для успішної реалізації мовлення, які передбачають врахування комунікативної ситуації, соціального контексту, рівня володіння засобами мовлення і когнітивних процесів.

На основі аналізу літератури виокремлено п'ять наукових підходів до розгляду теми мовленнєвої діяльності в логопедії. Визначено поліфункціональний характер мовлення як явища людської активності, в межах чого визначено вісім функцій.

Доведено важливість розвитку мовлення як фактору психічного розвитку дитини, а неповноцінний його розвиток негативно впливає на інтелектуальну, сенсорну та інші системи організму. Наведено умови для нормального розвитку мовлення: зрілість структур головного мозку, коректна робота дихальної системи, розвиток слуху, руху, емоцій, сформована потреба у спілкуванні. Представлено групи прийомів дослідження мовлення в логопедії: діагностичні, корекційно-розвивальні, інноваційні технології. Перспективними залишаються питання поглибленого вивчення нейропсихологічних механізмів мовлення з метою створення диференційованих моделей логопедичної діагностики та корекції, а також використання досягнень цифровізації для досягнення логопедичних цілей.

Ключові слова: мова, мовлення, розвиток, логопедія, комунікація, розвиток психіки.

Nataliia SUKHOVIENKO. THEORY OF SPEECH AND SPEECH ACTIVITY AS A PSYCHOLOGICAL BASIS FOR SPEECH THERAPY

The article considers the theoretical foundations of speech and speech activity as the psychological basis of speech therapy. The importance of the theoretical understanding of speech as a complex psychophysiological and socio-cognitive activity is noted, which allows a specialist not only to describe speech disorders, but also to explain their nature, taking into account neuropsychological and functional aspects.

The relationship between the concepts of language and speech is analyzed. It is established that language and speech are two interpenetrating systems and two aspects of the same process. The chain of the origin of speech according to I. Vygotsky is given: motive, thought, internal speech, external speech. The components of speech activity are given: the need of the subject, the motive conditioned by the need, the goal as a result of actions, tasks that specify the goal, the formation of an internal program, the semantic perception of the statement. The classification of types of speech activity is given, the forms of speech implementation are indicated. The factors for the successful implementation of speech are listed, which involve taking into account the communicative situation, social context, level of mastery of speech tools and cognitive processes.

Based on the analysis of the literature, five scientific approaches to considering the topic of speech activity in speech therapy are identified. The multifunctional nature of speech as a phenomenon of human activity is determined, within which eight functions are defined.

The importance of speech development as a factor in the mental development of a child is proven, and its incomplete development negatively affects the intellectual, sensory and other systems of the body. The conditions for normal speech development are given: maturity of brain structures, correct functioning of the respiratory system, development of hearing, movement, emotions, a formed need for communication. Groups of speech research methods in speech therapy are presented: diagnostic, correctional and developmental, innovative technologies. The issues of in-depth study of neuropsychological mechanisms of speech in order to create differentiated models of speech therapy diagnostics and correction, as well as the use of digitalization achievements to achieve speech therapy goals, remain promising.

Key words: language, speech, development, speech therapy, communication, mental development.

Постановка проблеми. Розвиток логопедії як науки потребує опори на міждисциплінарне знання, зокрема психологічні засади мовленнєвої діяльності. Теорія мовлення, що

досліджує процеси формування, сприймання й осмислення мовленнєвих одиниць, а також теорія мовленнєвої діяльності розглядає мовлення як форму цілеспрямованої людської

активності, що є фундаментальними для розуміння природи мовленнєвих порушень. В процесі логопедичної роботи важливо враховувати як зовнішні прояви порушень мовлення, так і внутрішні психологічні детермінанти, що їх зумовлюють.

Теоретичне осмислення мовлення як складної психофізіологічної та соціально-когнітивної діяльності та як феномену, дозволяє фахівцю не лише описувати порушення мовлення, а й пояснювати їхню природу з урахуванням нейропсихологічних і функціональних аспектів. Відтак, інтеграція теорії мовленнєвої діяльності у логопедію є необхідною умовою формування науково обґрунтованих підходів до корекційної роботи.

Мета статті. Розглянути теоретичні засади мовлення і мовленнєвої діяльності як психологічного підґрунтя логопедії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні наукові дослідження у галузі логопедії базуються на засадах різноманітних підходів, зокрема, когнітивний, діяльнісний, компетентнісний, диференційований, психолінгвістичний, особистісно зорієнтований, комплексний, системний, середовищний, в межах яких діють різні українські і закордонні дослідники (Л. Андрусихина, Т. Ахутіна, А. Богущ, Т. Візель, Т. Волковська, Е. Данілавичюте, К. Крутій, Р. Лалаєва, Ю. Рібцун, Г. Семенович, Є. Соботович, В. Тарасун, Л. Трофименко, Т. Туманова, Т. Філічева, Н. Чевельова, Л. Цветкова, О. Шахнарович, М. Швачкін). Розгляд аспекту мови та мовлення та їх взаємовідношення як підґрунтя логопедії вивчають, зокрема, Л. Бондарко, І. Зимня, Ю. Кузьмін, Р. Лалаєва, О. Леонтєв, О. Лурія, Є. Соботович, Л. Щерба.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб досягти поставленої мети, було застосовано методи компаративістики, аналізу, систематизації, порівняння, які дозволили проаналізувати український досвід, виділити ключові аспекти та систематизувати результати.

Поняття мовлення (як психофізіологічного процесу) та мовленнєвої діяльності (як вищого рівня комунікативної активності) тісно пов'язані, проте не тотожні. Аналізуючи зв'язок мови і мовлення, дослідниця О. Літвінова зауважує про те, що мова і мовлення є двома взаємопроникаючими системами, які одночасно єдині і різні, а також виступають двома аспектами єдиного процесу: «Мовлення – це насамперед діяльність спілкування – передачі об'єктивної або суб'єктивної інформації. Таким чином, мовлення – це мова в дії» [7, с. 344].

Однієї із найбільш відомих дослідниць теорії мовлення Є. Соботович вважає, що мова та мовлення є взаємопов'язаними ланками мовленнєвої діяльності, де мова – це система символічних умовних знаків, що створюється з метою комунікації, натомість мовлення – поняття лінгвістичне, уособлює собою процес пов'язаний з використанням з метою спілкування. В межах своєї теорії учена вважає, що основним засобом надбання оволодіння мовою є оперування лінгвістичними одиницями у процесі формування і розуміння мовленнєвого висловлення. Другий компонент мовленнєвої діяльності в теорії дослідниці – це комунікативний, для оволодіння яким обов'язковою умовою є формування дії породження та розуміння мовленнєвого висловлення. Існування цих двох компонентів неможливо без необхідних загальнофункціональних механізмів, як-от аналіз, синтез, порівняння, пам'ять, увага, а також специфічно мовленнєвих механізмів, таких як прийом мовленнєвих сигналів, їх перероблення та перешифровка смислового змісту висловлювання в систему мовних знаків [9].

Теорія Л. Виготського містить ланцюжок породження мовлення: мотив, який переростає у думку, що переходить у внутрішнє мовлення (відсутність фонації, предикативність, згорнутість, аглютинація значень слів тощо), що переростає у значення зовнішнього мовлення і формується у вербальне втілення задуму [6].

Дослідниці С. Долженко і Рібцун розглядають мовленнєву діяльність як складну, але водночас гнучку систему з такою ієрархічною структурою, у якій кожен компонент є автономним; учені представляють такі складові мовленнєвої діяльності: 1) потреба у суб'єкті, які людина намагається реалізувати мовленнєвими засобами (відчуття необхідності щось сказати, почути, написати або прочитати); 2) мотив, який обумовлюється потребою; 3) мета, як ідеальний результат дій, що відповідає мотиву і задовольняє мовленнєву потребу людини; 4) завдання у вигляді умов, що конкретизують мету мовлення; 5) формування внутрішньої програми – як розуміння смислу того, що людина говорить чи пише; 6) смислове сприймання висловлення – усвідомлення сенсу і значення повідомлення як частини соціального досвіду людини [3, с. 76–77].

Класифікація видів мовленнєвої діяльності:

1. Говоріння – активна форма продуктивної діяльності, що передбачає створення висловлювання у звуковій формі.

2. Письмо – інша продуктивна форма, що забезпечує фіксацію думки у графічному оформленні.

3. Слухання (аудіювання) – рецептивний вид, що спрямований на сприйняття та розуміння усного мовлення.

4. Читання – рецептивний вид, пов'язаний з інтерпретацією письмових текстів.

Виділяють різні форми реалізації мовлення: монологічне мовлення – розгорнута форма, орієнтована на самостійну організацію висловлювання; діалогічне мовлення – мовлення у формі взаємодії між двома або більше співрозмовниками; полілог – складніший різновид діалогічної комунікації, за якого беруть участь більше двох осіб; внутрішнє мовлення – мовлення «про себе», не призначене для зовнішньої комунікації, важливе для мислення та саморегуляції. Ефективна реалізація мовленнєвої діяльності передбачає врахування комунікативної ситуації, соціального контексту, рівня володіння засобами мовлення, а також когнітивних процесів.

Дослідивши різноманітні джерела, ми можемо виокремити такі наукові підходи в межах теми вивчення мовлення і мовленнєвої діяльності в логопедії:

1. Психолінгвістичний підхід: розглядає мовлення як процес породження і сприймання мовлення на основі ментальних (когнітивних) структур. В логопедії використовується для аналізу механізмів мовленнєвих порушень, зокрема внутрішнього мовлення, мовного планування, мовного кодування.

2. Нейропсихологічний підхід: основою є вивчення нейрофізіологічних процесів, що забезпечують мовлення (робота мозку, окремих зон, що відповідають за мовленнєву активність). Завдяки підходу стає можливим розрізняти органічні та функціональні порушення, встановлювати нейропсихологічний профіль дитини.

3. Діяльнісний підхід: розглядає мовлення як цілеспрямовану діяльність, що є вмотивовано, має мету, засоби і результат. В межах підходу мовленнєва діяльність аналізується як система дій і операцій, що формуються в онтогенезі.

4. Когнітивно-комунікативний підхід: розглядає мовлення людини як інструмент спілкування та мислення, враховує комунікативні наміри і прагматику мовлення. Підхід є доцільним у роботі із порушеннями зв'язного мовлення, діалогічного/монологічного мовлення, розуміння ситуації спілкування.

Мовлення як явище людської активності має поліфункціональний характер, оскільки

виконує безліч функцій у житті людини та суспільства.

1. Комунікативна функція: найочевидніша і найважливіша функція. Завдяки мовленню ми можемо взаємодіяти, ділитися досвідом, домовлятися, передавати знання.

2. Когнітивна функція: мова є не лише засобом вираження думок, а й інструментом їх формування, розвитку та структурування.

3. Експресивна функція: мовлення дозволяє людині висловлювати свої емоції, почуття, ставлення до світу, до співрозмовника, передати внутрішній стан.

4. Регулятивна функція: за допомогою мовлення ми можемо спонукати інших до дії, давати накази, прохання, поради, переконувати, регулювати поведінку.

5. Кумулятивна функція: мовлення є засобом накопичення, зберігання знань, досвіду, культури. Писемна мова дозволяє фіксувати інформацію, накопичувати її і робити доступною для майбутніх поколінь.

6. Рефлексивна функція: мова може бути об'єктом власного аналізу.

7. Ідентифікаційна функція: мова є важливим елементом ідентичності людини та групи, вона об'єднує людей, формує національну свідомість, дозволяє відрізнити «своїх» від «чужих».

8. Естетична функція: використання мовлення для створення художніх образів, вираження краси.

На думку дослідника О. Гаврилова, мовлення виступає одним із найбільш могутніх факторів (істимулів) розвитку дитини в цілому. Воно має значний вплив на формування особистості, її вольових якостей, характеру, поглядів, прагнень, та відображає соціальне середовище, в якому росте дитина. Для нормального розвитку мовлення необхідні певні умови: зрілість різних структур головного мозку; правильна і скоординована робота голосових і дихальних систем, органів артикуляції; розвиток слуху і мовлення, рухових навичок, емоцій; формування потреби у спілкуванні [2, с. 95]. Важливим фактором психологічного підґрунтя логопедії є розуміння логопедичної роботи як такої що допомагає уникнути більш важких наслідків, якщо надана своєчасно: «зادля уникнення негативних наслідків та попередження можливих недоліків мовлення, при виникненні підозри щодо затримки мовленнєвого розвитку дитині повинна бути надана своєчасна логопедична допомога» [10, с. 303].

Стан розвитку мовлення є індикатором стану психічного розвитку дитини, про що зазначають усі дослідники теми. «Правиль-

ний розвиток мовлення дитини в перші роки, впливає на подальше її життя. Серйозним фактором становлення здорової дитячої психіки і наступного правильного розвитку є повноцінне оволодіння мовлення» [8, с. 182]. Дослідники Н. Зимівець і А. Бовсуновська пояснюють це таким чином: «неповноцінна мовленнєва діяльність негативно впливає на формування інтелектуальної, сенсорної, аферентно-вольової сфер дошкільників із загальним недорозвитком мовлення (ЗНМ). Це пояснюється взаємозв'язком мовленнєвих порушень з іншими сторонами психічного розвитку дитини» [4, с. 68]. Дослідниця О. Кочмар детально аналізує зв'язок стану розвитку мовлення і стан розвитку психіки дитини, і робить наступні висновки: «пов'язане зі свідомістю загальною, мовлення людини включається в певні взаємини з усіма психічними процесами; але основним і визначальним для мови є її ставлення до мислення» [5, с. 42]. З такої точки розгляду, слова (будучи наочними, звуковими чи зоровими образами), самі ще не становлять мовлення, весь процес мовлення визначається і регулюється смисловими відносинами між значеннями слів [5, с. 42].

Про розвиток мовлення як базового, а також ключового фактору для повноцінної діяльності людини у світі інформації влучно зазначає дослідниця О. Белова: «Достатній розвиток мовленнєвих компонентів (фонетико-фонематичної, лексико-граматичної сторін мовлення) дає можливість досягти оточуючу вербальну інформаційну дійсність через засоби суспільної комунікації, сучасні інтернет-технології тощо» [1, с. 68].

Дослідження мовлення в логопедії відбувається завдяки різноманітним прийомам. Коротко зазначимо їх.

До діагностичних методів відносяться:

- Логопедичне обстеження (за різноманітними методиками).
- Спостереження за мовленнєвою поведінкою дитини (у природному середовищі, в умовах певного завдання).
- Нейропсихологічне тестування (дослідження уваги, пам'яті, мовленнєвих праксисів).
- Аналіз письмових та усних висловлювань, перевірка фонематичного слуху, граматичних структур, лексичного запасу.

До корекційно-розвивальних методів відносять:

- Метод моделювання мовлення – створення мовленнєвих ситуацій з поступовим ускладненням структури.

- Логоритміка – метод поєднання ритму, руху, дихання та мовлення дитини.

- Мовленнєві ігри, дидактичні вправи, ролеві діалоги.

- Формування внутрішнього мовлення через послідовне проговорення і аналіз.

- Використання карток, схем, піктограм як допоміжних матеріалів та засобів візуалізації.

- Психогімнастика, артикуляційна гімнастика – для розвитку моторного компонента.

До інноваційних технологій:

- ІКТ (інформаційно-комунікаційні технології) – різноманітні логопедичні програми.

- АВА-терапія (Applied Behavior Analysis) – успішно допомагає у розвитку дітям із РАС,

- Методика PECS – комунікація за допомогою карток (у дітей з невербальним мовленням).

- Технології нейрофітнесу – тренування мовлення через активізацію міжпівкульової взаємодії.

Висновки. Сучасна логопедія інтегрує підходи і методики для формування цілісного уявлення про мовленнєві процеси та їх порушення. Розуміння психологічної основи мовлення – ключ до ефективної діагностики, прогнозування та індивідуалізованої корекційної роботи з дітьми та дорослими, що мають мовленнєві труднощі. Подальші наукові розвідки в галузі логопедії, спираючись на теорію мовлення і мовленнєвої діяльності, можуть бути спрямовані на розширення міждисциплінарного підходу до вивчення мовленнєвих порушень. Перспективним є поглиблене вивчення нейропсихологічних механізмів мовлення з метою створення диференційованих моделей логопедичної діагностики та корекції. Також перспективними є емпіричні дослідження, спрямовані на уточнення зв'язків між окремими видами мовленнєвих порушень та специфікою мовленнєвої діяльності як системного психічного утворення. У світлі сучасної цифровізації перспективним виглядає розроблення комп'ютерних програм і мобільних застосунків, заснованих на принципах теорії мовленнєвої діяльності, для діагностики та корекції мовленнєвих розладів. Актуальним є також вивчення ефективності дистанційних форм логопедичної допомоги на основі психолінгвістичних підходів. Загалом, подальші дослідження в цьому напрямі сприятимуть не лише поглибленню теоретичного підґрунтя логопедії, а й удосконаленню її практичних засад через інтеграцію психологічних знань про мовлення у логопедичну практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Белова О. Б. Особливості розвитку мовлення у дітей з інтелектуальними порушеннями. *Медична освіта*, 2021, Вип. 1. С. 5–10.
2. Гаврилов О. Мова, мовлення, їхні функції і вплив на психічний розвиток особистості. Збірник наукових праць. *Проблеми сучасної психології*, 2019, Вип. 2. С. 85–96. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2008-2.%p>
3. Долженко С. Г., Рібцун Ю. В. Концептуальні засади вивчення мовленнєвої діяльності з позицій психолінгвістичного підходу. *Особлива дитина: навчання і виховання*, 2022, Вип. 2 (98). С. 74–80.
4. Зимівець Н. В., Бовсуновська А. В. Загальний недорозвиток мовлення та його вплив на психічний розвиток дітей дошкільного віку. *Пріоритетні напрямки розвитку науки і освіти* : мат. І Всеукр. наук.-пр. інт-конф. Бердянськ : БДПУ, 2019, С. 68–70.
5. Кочмар О. Мова і мовлення в міждисциплінарних студіях. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*, 2020, Вип. 9 (77), С. 40–42.
6. Куранова С. І. Основи психолінгвістики : навч. посіб. К. : ВЦ «Академія», 2012. 208 с.
7. Літвінова О. В. Мовленнєва діяльність – психолінгвістична проблема. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. 2013. Вип. 23. С. 343–346.
8. Матвіїв В. І., Моначин І. Л. Вплив мовлення на психічний та особистісний розвиток дітей дошкільного віку. Зб. тез доп. ІХ Міжнар.наук.-техн. конф. Актуальні задачі сучасних технологій, 2020, С. 182–183.
9. Соботович Є. Психолінгвістична періодизація мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку. *Теорія і практика сучасної логопедії*. 2004, Вип. 1. С. 7–35.
10. Яцинків А., Нагорна С. Особливості організації логопедичної роботи з дітьми із затримкою мовленнєвого розвитку в умовах воєнного стану. *Стратегічні орієнтири освіти та реабілітації в умовах воєнного стану та повоєнного часу: проблеми, рішення, перспективи* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. Запоріжжя : Вид- во Хортицької національної академії, 2023. С. 303–304.

Дата надходження статті: 13.07.2025

Дата прийняття статті: 08.08.2025

Опубліковано: 05.11.2025